

QARAQALPAQ BET ASHARLARÍNDÁ SINKRETIZM MÁSELESÍ

Joldasbaev Azamat

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, qaraqalpaq
ádebiyatı kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

XX ásir sońı XXI ásir basında xalıq awızeki ádebiyatınıń ayrıqsha bir janrı bolǵan qaraqalpaq bet asharlardı elewli ózgerislerge ushıraǵanı seziledi. Bet asharlar tematikalıq hám ideyalıq jaqtan jáne de bayıdı, mazmun hám formasında jańalanıwlar kórine basladı, kórkemligi arttı, janrlıq jaqtan jańasha túrlendi. Bet ashardıń janrlıq qásiyetleriniń biri atqarılıwshılıq bolǵanlıqtan ol kóp variantlılıqqa hám kóp versiyalılıqqa iye boladı. Házirgi dáwirde hár bir rayonınıń, awıllardıń, hátteki oraylıq toyxanalardıń óz betasharshıları bar ekeni málim. Sonday-aq, kópshilikke málim, bet asharlardıń qaraqalpaqsha versiyalarınan basqa qazaqsha, qırǵızsha, ózbekshe hám túrkmen she versiyalarında bar. Ózbek hám túrkmen xalıqlarınıń kelin toylarında salt-dástúr jırlarınıń bul janrın (bet ashardı) kelin salom, dep ataw qalıplesken. Bul tuwısqan tilles xalıqlardıń bet asharlarındaǵı kózge túsetuǵın ayrıqsha ózgerislerdiń biri sonda, qazaqlarda dombıra, ózbeklerde geyde doyra (dáp) penen atqarıladı. Bul janr atqarılganda qaraqalpaqlar tiykarınan saz ásbabın qollanbay orınlaydı. Kelin salom máresiminde ózbekler hám túrkmen xalıqlarında tek hayal-qızlar qatnasadı hám atqaradı. XX ásir diń sońǵı on jılıǵındaǵı, yaǵnıy milliy respublikalar óz gárezsizligine erisken dáwirde baslap qaraqalpaq bet asharlarında sintezlesiw qubılısı kúsheygeni seziledi. Kópshilikke málim, keyingi jıllarda burınǵı ótken otız jıllarda gúzetilmegen jaǵdaydıń, yaǵnıy qaraqalpaq bet asharlardı saz ásbapları járdeminde, anıǵıraǵı duwtar yaki «Yamaha» menen atqarılıp júrgenliginiń guwası bolıp júrmiz. Bet asharshılardıń keliniń betin ashıw máresimindegi bunday sinkretizm jaǵdayları tiykarınan Qaraqalpaqstanınıń arqa rayonları bolǵan Taxtakópir, Moynaq, Qońırat, Shımbay hám Qaraózekte ushırasadı. Sinkretizm sóziniń atamasına «Folklorlıq terminlerdiń qısqasha sózligi»nde «Sinkretizm (grek sózi, birlespe) - bir nárseniń eń dáslepki túri degen mánini beredi.[1]

Bul túsinik folkloristikada eń áyyemgi jámiyet adamlarında muzika, qosıq, oynınıń bir-birinen ajıralmaǵan eń dáslepki kórinisi» degen anıqlama berilgen. Ádebiyatshı ilimpazlar Q.Járimbetov hám B.Genjemuratovlar sinkretizm atamasına tómendegishe túsinik bergen: «Ádebiy túrler hám janrlardıń payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw etapları kóp dáwirledi basınan keshirdi. Ataqlı rus ádebiyatshı-teoretigi A.N.Veselovskiy «Tariyxıy poetika» kitabınıń «Áyyemgi poeziyada sinkretizm hám poetikalıq túrlerdiń differenciyalanıwınıń baslanıwı» dep atalǵan babında xalıq awızeki dóretiwshiliginde bir qatar janrlıq formalardıń kelip shıǵıwı tuwralı qızıqlı máselelerdi anıqlawǵa erisken. Ol kórkem súwretlewdiń dáslep áste-aqırın salt-dástúr jırlarında (kópshiliktiń jıynalıp qosıq aytıp oynawı) payda bola baslaǵanına, sońınan kompoziciyalıq-stilistikalıq principlerge sáykes rawajlanǵanın úyrenip shıqqan» degen pikirdi aytıp ótken. [2] Aldıńǵı zamanalarda bet asharshılardı tiykarınan hár awıldıń quwaqı, sózge sheber shayırsımaq adamları atqarǵan bolsa, házirgi kúnde bet ashardı kóbinshe kórkem ónerge qatnası bar artistler, ya bolmasa az bolsada saxnaǵa shıǵıp tájiriye arttırǵan adamlar (bulardıń geyparaları KVN shiler) ashıp júrgenligin kóriwimizge boladı. XX ásir diń ekinshi yarımına shekem bet asharlar mikrofonsız aytılǵan. Keliniń betin mikrofon járdeminde ashıw ilimiy texnikalıq progrestiń nátiyjesi, dep esaplaymız. Sonday-aq, keliniń betin ashıw

máresimi aldında, kirisiw bóliminde, marhumlar ruwxına tájim etiwlerde, eldiń abıraylı adamları, qáyın ata hám qáyın enege, tuwısqanlarına iyilip sálem beriwlerde hám basqada momentlerinde tańlap alıńǵan hárqıylı muzikalar kúsheyttirip esittiriwshi kolonkalardan (usilitellerden) jiberilip turıladı. Házil mazmunındaǵı tanıstırıwlarda hám kelinniń iyilip sálem beriwlerinde jiberilgen muzikanıń mazmunında yumorlıq tús aladı.

«Qaraqalpaqstan kórkem-óner atamalarınıń sózligi» nde muzika sózine tómendegishe anıqlama berilgen: «Muzika – haqıyqatlıqtı ses arqalı kórkem obrazlarda súwretlewshi (sáwlelendiriwshi) kórkem óner, jámiyetlik ideologiya formalarınıń bir túri. Kórkem obrazlardı iske asırıwshi muzika sesleri belgili nızamlar boyınsha melodiyada da hám garmoniyada óz ara baylanısadı, lad, ritm, metr, muzikalıq drama járdemi menen tártipke keltiriledi, qosıqshı dawısı hám muzikalıq ásbaplar arqalı qaytadan elesletedi» [3].

Keyingi dáwirlerde bet ashar qosıǵın xalqımız arasında «dásme-dás» degen túri menen atqarılıp júrgenlerde ushırasadı. Bet ashardı bunday formada atqarıw ilgeri dáwirlerde bolmaǵan, yaǵnıy keyingi dáwirde shıqqan usıllardıń biri bolıp esaplanadı. Dásme-dáste eki adam bet ashar qosıǵın aytıp kelinniń betin ashadı. Bunda tiykarınan birinshi adam qáyın atasına sálem beriw shuwmaǵın aytsa, al, ekinshi adam qáyın enesine sálem beriw shuwmaǵın aytadı. Ekewi dásme-dáste bir-biri menen kelisken halda qosıq shuwmaqların bólisip birgelikte atqaradı. Ózbek xalqında kelinniń betin hayal-qızlar «dáp» penen shertip aytqanlarınıń gúwası boldıq. Qazaq xalqında «bet ashar» qosıǵın shártli túrde aqın adam «dombıra» saz ásbabı menen aytıwı kerek. Qazaqlar bet ashardı dombırasız atqarmaydı. Bul burınnan kiyatırǵan dástúr bolıp tabıladı. Ózbeklerdiń kelin salomında káywanı hayal atqarıwshılıq óneri bar adam bolıwı kerek. Birinshiden, hawazı jaǵımlı bolıwı kerek, buǵan qosımsha, ekinshiden dáp sherte aladı. Bulda iskusstvonıń bir túri. Atqarıwshı, kelin salom teksti, saz ásbabı, muzika biriktiriledi, yaǵnıy sinkretika payda boladı. Qazaq bet asharlarında da sonday: atqarıwshı, poetikalıq qatarlar, yaǵnıy tekst, improvizaciya, saz ásbabı dombıra hám muzika. Bularǵa dıqqat penen názer qaratsaq, joqarıda sóz etilgen kórkem ónerdiń bir neshshe túrleri birikkeniniń, yaǵnıy sinkretikalıq qubılıstıń júzege asqanınıń gúwası bolamız. Bunday sinkretikalıq qásiyetti qaraqalpaq bet asharlarında janr sıpatında óz basınan keshirip atırǵanı jámiyetshilikke málim. Házirgi kelin toylarda bet asharlar baslanbastan burın toyǵa ılayıq muzika esitilip turadı. Bul muzikanıń ırǵaǵı hám mazmunı bet ashardıń janrlıq talabına muwapıq shadlı bolıwı talap etiledi. Qaysı muzikanı tańlaw sol toyǵa xızmetke kelgen saz-sáwbet toparınıń erkinde boladı. Geyde neni shertiw kerekligi betasharshı menen oylasıladı. Betasharshınıń tapsırması menen júzi oramal yaki bahalı gezleme menen jabılǵan kelin úyden alıp shıǵıladı. Eki qaptalında sol kóshe yaki awıldıń, ya bolmasa úylenip atırǵan jigittiń jaqın aǵayınlarınıń arasınan úlgili eki kelinshek saylap alınadı hám jańa túsip atırǵan kelinniń eki qaptalında qoltıǵınan demep uslap turadı. Olarǵa bet ashar baslanbastan burın aldınala keywanı hayallar tárepinen cenariyası túsindiriledi. Kelinge hám onıń qaptalındaǵı kelinsheklerge qáytıp turıwı kerek, qáytıp iyiliwi tiyis, aytıp uqtırıladi. Bul nárseler kishigirim saxna kórinisin esletedi.

Bet asharlardıń geypara variantlarında, olardıń kirisiw bólimlerinde qosıq qatarları menen emes, al qara sóz benen baslanıw epizodları ushırasadı. Máselen, bet ashardıń U.Shamuratov yaki Á.Seytekov sınırlarında kirisiw bólimleri: «Assalawma aleykum húrmetli jámáát! Mine, siziń menen biz ájayıp sáneniń ústinde, quwanışlı kúnlerde, diydar nesip qılıp otırmız. Elimizge kelin kelip, baxıt kelip, quwanıp atırǵan ekenbiz, babalar jolına sadıqlıq qılıp eń bir

ibratlı sózler menen házirgi zamanğa ıqshamlastırılğan bet asharıımızdı baslaymız!», dep kóterińki hawazda qara sóz benen baslanadı. [4] Bul orında ayırıqsha dıqqattı tartatuǵın nárese sonda, betasharshı «babalar jolına sadıqlıq», «eń bir ibratlı sózler» hám «házirgi zamanğa ıqshamlastırılğan» degen pikirlerge mazmun otkirligin júkleydi. «Babalar jolına sadıqlıq» degenimiz neshe mın jıllardan kiyatırılğan qaraqalpaq xalqınıń milliy qádiriyatları bar, solardıń biri – bet ashar ekenin toyǵa qatnasqan xalıqtıń yadına jáne bir márte saladı. «Eń bir ibratlı sózler» degende bet ashar tekstindegi filosofiya, didaktika, estetikalıq uǵımlar, jeńil kúlkige qurılğan jaydarı satıra hám yumor túsiniledi. «Házirgi zamanğa ıqshamlastırılğan» degende, bet ashardıń qısqaılıǵın emes, al zamanagóylestirilgenin bilip alamız. Bunnan soń qosıq qatarları menen bet ashardıń kirisiw bólimi dawam etiledi:

O – o – ow, eneńiz shashıw shashıwda,
Dáryadan kewli tasıwda.
Kelin keldi degen soń,
Baxıt keldi degen soń,
Kelip turman kelinim
Betińizdi ashıwǵa. [4]

Ádebiyatshı estetiklerdiń tastıyıqlawınsha, ritorika, yaǵnıy sheshenlik óneride iskusstvonıń bir túri. Solay eken, betasharshı toy qatnasıwshılarınıń kewlindegi gápti tawıp aytıw ushın óziniń bárshe dóretiwshilik uqıbın iske saladı. Sonıń ushında ol «O – o – ow, eneńiz shashıw shashıwda», dep qaratpa sózlerdi ayırıqsha sozılıńqı hawaz benen xalıqqa múrájáát qıladı hám jáne dawam etedi:

O, xalayıq, xalayıq!
Kelinshek kelip qalıptı
Íntıǵısıp qarayıq.
Ǵawırlaspay, shuwlaspay
Sózlerge qulaq salayıq. [4]

-dep toy qatnasıwshıların intizamlı bolıwǵa shaqıradı. Biz betasharshı aǵalarımızdan bet ashar variantların jazıp alǵanıımızda olardıń qollarında tayar cenariyeler bar ekenin gezlestirgenbiz. Betasharshınıń tiykarǵı wazıypalarınıń biri – máresimdi qızıqlı, tartımlı qılıp ótkeriw. Kulminaciyasın házil-dálkek kúlkili sózler menen bayıtıw bolǵanlıqtan, geyde bet ashar qosıqlarınıń arasına qara sózlerdide qosıp-qosıp jiberetuǵın usılları boladı.

Qaraqalpaqstanınıń arqa rayonları bolǵan Taxtakópir, Moynaq, Qońırat, Shımbay hám Qaraózekte geyde betasharshı jigit «Yamaha» saz ásbabın paydalanatuǵın túrleride ushırasadı. Durısın aytıw kerek, biz qáleyik yaki qálemeyik bet ashardıń bunday túri bar ekenligi anıq nárese. Bet ashar «Yamaha» naması astında atqarıladı. Bet ashardıń usı túrin Álimbay aǵa hám Ómirbay aǵalar maqullamaytuǵının bildirdi. Degen menen, bet ashardıń usındayda forması jasap atırılğanın biz biykarlay almaymız. Sonlıqtan biz bul qubılıstı, házirgi qaraqalpaq bet asharlarındaǵı sinkretizmniń bir kórinisi sıpatında bahalamawǵa ilajımız joq. Sonday-aq, házirgi bet asharlarda elektr úskeneler, mikrofonlar, gromkogovoritel (dawıstı kúsheytiwshi)

xızmetin atqırwshı mikrofonlı radiolar, qalpaqlı radiolardıńda paydalanǵanlıǵınıń gúwası bolǵanbız. Mikrofonlı radio hám qalpaqlı radiodan Á.Seytekovtıń ustazı qaraqalpaqqa belgili, ataqlı betasharshı Jalǵas Esbolǵanov ónimli paydalanǵan. Bundaǵı gózlengen maqset sol, házirgi waqıtta qaraqalpaq toyları dańǵaralı úlken bolıp ótkeriledi. Kelinniń bet asharına qatnasıwshılarda kópshilikten ibarat boladı. Sońǵı jıllarda toylar kúshli gromkogovoritelлер менен támiyinlengenlikten bul máseleler óziniń unamlı sheshimin tappaqta.

Qullası, házirgi qaraqalpaq bet asharları erte dáwirlerdegi bet asharlardan óziniń mazmunı hám forması jaǵnan ádewir parqlanadı. Házirgi bet asharlar barǵan sayın sinkretikalıq tús almaqta. Biz máseleni úyreniw barısında qaraqalpaq bet asharlarında bir neshe iskusstvo túrleriniń sintezleskeniniń, yaǵnıy birlesiwiniń gúwası boldıq. Máselen, birinshiden, toy baslanıwdan burın betasharshıda bet ashardıń tayın poetikalıq teksti boladı, onıń kishigirim cenariyası islegen boladı. Ekinshiden, betasharshıda shayırlıq uqıp, yaki improvizatorlıq talant bolıwı talap etiledi. Biz bunnan áyyemgi babalardan bizge miyras bolıp qalǵan folklorlıq bet ashar teksti menen betasharshınıń shayırlıq hám improvizatorlıq óneriniń awqamlasıwın kóremiz. Úshinshiden, kelin hám onıń eki qaptalındaǵı kelinshekler, buǵan qosımsha bet asharshıǵa járdem beretuǵın, yaǵnıy kelinniń betine jabılǵan tawar baylanǵan miywalı terek shaqasın uslap turatuǵın balaǵa ózlerin qalay uslap turıw tártipleri túsindiriledi, olardan aktyor háreketlerine uqsaqan ayırım mimikalar talap etiledi, bul kórinis saxnalıq oynlardı esletedi. Bul kóriniste bet ashardıń bir ajıralmas bólimi sıpatında oǵan biriktirilip jiberiledi. Buǵan qosımsha, tórtinshiden házirgi bet asharlarda onıń menen qatar saz óneride qatar qádem taslaydı, ayırımlarında jeńil hám kewilli muzika dawısı esitilip turadı. Geypara bet asharlar «Yamaha» saz ásbabında shertilgen muzika astında atqarılatuǵın jaǵdaylarda ushırasadı. Bul qásiyetlerdiń barlıǵı jıynalıp házirgi qaraqalpaq bet asharları sinkretikalıq janr ekenligin jáne bir márte tastıyıqlaydı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Ахметов С., Бақадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1992.
2. Јárimbetov Q., Genjemuratov B. Ádebiyat teoriiyası. Toshkent, «Sano-standart», 2008
3. Алламуратов А., Доспанов О., Тилеўмуратов Г. Қарақалпақстан көркем-өнер атамаларының сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1991.
4. Әжимов Я. Бет ашар. Нөкис, «Арал» журналы, 1991.

Gilt sózler: Bet ashar, folklor, sinkretizm, muzika, yamaha.

Ключевые слова: Бет ашар, фольклор, синкретизм, музыка, ямаха.

Key words: Bet ashar, folklore, syncretism, music, yamaha.

REZYUME

Bul maqalada Qaraqalpaq Bet asharlarında sinkretizm máselesi boyınsha kóplegen maǵlıwmatlar berilgen.

РЕЗЮМЕ

В данной статье дана исчерпывающая информация по вопросу синкретизма в каракалпакских бет ашарах

SUMMARY

This article provides comprehensive information on the issue of syncretism in the Karakalpak Bet Ashars.